

KISS LÁSZLÓ

A SZLOVÁK NEMZETI IDEOLÓGIA KIALAKULÁSÁNAK NEMZETELMÉLETI, METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI

(A tanulmány a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Felsőoktatási Programfinanszírozási pályázatának támogatásával készült.)

Abstract: (*Die theoretischen und methodologischen Probleme der Entfaltung der slowakischen Nationalideologie*) Die Erforschung der slowakischen Nationalideologie macht die uneinheitliche Sinnerklärung einiger grundlegenden Begriffe und Kategorien schwer. Darauf ist ja auch die Mehrheit der Auseinandersetzungen zwischen den slowakischen und ungarischen Historikern zurückzuführen. Die Abhandlung betont, daß das meistens von Slowaken bewohnte Oberungarn, als organischer Teil des historischen Ungarns zu Ost-Mitteleuropa gehört und gehörte. Die slowakischen Historiker versuchenes mit bestimmten nationalen Namen und Benennungen zu beweisen, daß das slowakische Volk, Slowakien schon vor dem 16.-n/18.-n Jahrhundert bestand. Nach der Meinung des Verfassers konnte sich das slowakische Ethnikum in Oberungarn zum slowakischen Volk nicht früher als im 15.-n/16.-n Jahrhundert gestalten und das einheitliche slowakische Nationalbewußtsein entstand erst im 18.-n/19.-n Jahrhundert. Das slowakische Volk wurde nicht „wiedergeboren“, sondern es wurde im 19.-n Jahrhundert geboren. Der davon abweichende Standpunkt der slowakischen Geschichtsschreibung ist Quelle der nationalen Mythen geworden.

A közép- és kelet-európai nemzeti kérdés vizsgálatát és a szlovák nemzeti ideológia kutatását is megnehezíti néhány alapvető fogalom és kategória eltérő értelmezése és használata. A fogalmi apparátus nem egységes kezelése pedig nézeteltérések, viták forrásává válhat. Fontos, hogy a kérdéskör kutatója a saját maga számára is tisztázzon bizonyos nemzetelméleti, szakmódszertani problémákat. Szükséges lenne az is, hogy a szlovák nemzeti ideológia magyar és szlovák kutatói ismerjék meg egymás fogalomrendszerét és kölcsönösen törekedjenek arra, hogy a saját fogalomrendszerükben is oly

módon csináljanak rendet, hogy ennek eredménye a fogalmak megfeleltetése, minél teljesebb azonosulása legyen.

1. Közép- vagy Kelet-Európa?

A magyar történettudományban időnként fel-fellángoló régióviták már régóta azon alapkérdés körül forognak, hogy Európának hány történeti régiója van, s hogy a történeti Magyarország – amelynek a zömmel szlovákok által lakott Felső-Magyarország is a szerves részét alkotta – melyikhez tartozott és tartozik? Hozzánk legközelebb az a felfogás áll, amelyet a Bibó István nyomán haladó Szűcs Jenő 1986-ban a következőképpen fogalmazott meg. „*A legfőbb vitakérdés... abban áll – mondta a Történettudományi Intézetben rendezett vitában –, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, »hibrid« jellegű, de önálló jegyekben leírható történeti régió része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, »nyugati« és »keleti« szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely geneziséstől napjainkig Kelet-Európa egyik »alrégiója« gyanánt fogható fel*”.¹ E „hármasszoros képlet”-en belül nézetünk szerint számolni kell Közép-Európával is, amely maga sem egységes. „*Kétségteljesen van egy keleti és egy nyugati Középeurópa*” – írta Sárkány Oszkár más az 1930-as években.² Ez a Közép-Európa egy olyan sokszínű, átmeneti és viszonylagos jellegű térség, amelynek képlékeny határai koronként változtak, s amelyen belül a történeti Magyarország inkább Kelet-Közép-Európához, míg például az osztrák örökös tartományok vagy Csehország inkább már Nyugat-Közép-Európához tartoztak.³

František Palacký és František Rieger már a 19. század közepén úgy látták, hogy Kelet és Nyugat között, közelebről a németek és az oroszok között helyezkedik el a kis népek (nemzetek) zónája, amelynek a nemzeti problémái is jelentősen különböznek mind a tőle nyugatra, mind a keletre fekvő területekétől.⁴ Napjainkban Lubomír Lipták a szlovák történelem „*határhelyzetére*” mutatott rá, Imrich Kruzliak pedig a szlovák kultúra történetét a két ellentétes lehetőség és orientáció közötti állandó választás kényszerűségeként interpretálta.⁵

2. Államnemzet vagy kultúrnemzet?

Az alcímben megfogalmazott kérdésre az eredetileg J. V. Sztálintól származó marxista nemzetmeghatározás⁶ nem adhatott választ, hiszen természetéből következően nem tette lehetővé sem az európai nemzeti integrációs képletek árnyalt elemzését, sem ezek (eltérő történelmi sajátosságoknak

megfelelő) modellizálását. Az 1960-as, 1970-es évektől azonban az európai nemzeti fejlődés régiók szerinti vizsgálatának és tipizálásának a magyar szakirodalma is egyre gazdagabb.⁷

A francia forradalom tüzeiben sarjadt és a zömmel Nyugat-Európára jellemző „államnemzet”, „nemzetállam” mindenekelőtt politikai kategória, amelyben a nyelv motívuma nem hangsúlyos. Ez a felfogás a nemzetet meghatározott területhez, politikai és egyéb intézményekhez, a feudális múltba visszanyúló önálló államisághoz és ebből táplálkozó „történelmi emlékezet”-hez köti, és a politikai öntudatra ébredt, egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárokkal azonosítja. Az államnemzetek esetében az önálló állami és nemzeti szervezet alapvetése a 16–18. század folyamán többé-kevésbé sikeresen megtörtént, s ezekre az alapokra támaszkodva a 18–19. század folyamán egy szerves, alulról építkező fejlődés eredményeként Európa nyugati részében szinte észrevétlenül létrejöttek a „politikai nemzet”-ek. Ez esetben tehát a nemzetelméleti irodalom joggal beszél „nemzeti fejlődés”-ről, „nemzetté válás”-ról vagy „véletlenszerűen létrejött nemzetek”-ről, míg a közép- és kelet-európai népek esetében inkább a „nemzetépítés”, „nemzetteremtés” vagy a „szándékoltan létrejött”, „csinált” nemzet terminusokat tartja pontosabbnak a „nemzetébresztők” által elindított folyamatok jelölésére.⁸

A Rajnától keletre eső területeken kibontakozó nemzeti törekvések – néhány kivételtől eltekintve – csakhamar szembekerültek azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését számukra nem végezte el senki. Az állami-nemzeti kereteket „nem lehetett birtokba venni, mert előbb meg kellett csinálni”. Az itt élő népeknél ugyanis többnyire hiányzott „a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összeszokottság, a főváros és szellemi elit stb.”⁹ A Habsburg-birodalom nemzetté válni akaró népei – az osztrák-németeket, lengyeleket, magyarokat, horvátokat és (részben) a cseheket kivéve – ún. csonka társadalmakat alkottak. Nem rendelkeztek saját nemesiséggel, vagy ha igen, az már erősen asszimilálódóban volt. Ilyen kedvezőtlen indulási helyzetben voltak a magyarországi szlovákok is a 18. század végén – 19. század elején. A német nyelvterület egy részén és attól keletebbre tehát egy olyan etnikai-nyelvi nemzetfelfogás alakult ki, amely a nemzetet „az államtól független, a politikai szerveződést megelőző, primer természeti képződménynek tartotta, amelynek meghatározó jegye a közös etnikum, a nyelv, a népi kulturális hagyomány, a »népszellem« ...”¹⁰ A francia felvilágosodás racionalizmusához és Rousseau eszméihez sokban kötődő államnemzet és a német romantika (irracionalizmustól sem mentes) hatásait, valamint J. G. Herderék keze nyomát erősen magán viselő nyelv- vagy kultúrnemzet tiszta formában szinte schol sem jelentkező alaptípusai mellett Szűcs Jenő szerint egy harmadik típusként emelkedik ki Európának az a régiója, ahol a nyelvi-

kulturális mozzanat egy historizált államnemzeti koncepcióval összefonódva jelentkezett.¹¹ Így például a magyar liberális nacionalizmusban ez utóbbi, míg a szlovák nemzeti ideológiában az előbbi vált a túlsúlyos elemmé.

A magyar, lengyel, horvát stb. „állami öntudatú elit”-től eltérően a – saját uralkodó osztállyal, államisággal, de még saját kulturális, egyházi vagy egyéb autonóm intézményekkel sem igen rendelkező – szlovákoknak nem alakulhatott ki történelmi tudatuk sem.¹² Rudolf Chmel szerint mivel a történelmi Magyarország története magyar volt (hiszen a szlovákok nem voltak államalkotó, „történelmi nemzet”), ezért a cselekvés helyett inkább „*megálmodtak maguknak egy saját államot, és programjukat inkább nyelvi és kulturális, semmint politikai, netalán geopolitikai értelemben valósították meg. Az az igazság, hogy nem volt államnemzeti tudatuk.*”¹³ A „nemzeti ébresztés”-t magára vállaló kis létszámú és felekezetiileg is megosztott szlovák intelligenciának csak igen szegényes „építőanyag” állt a rendelkezésére. Rájuk hárult az a nehéz történelmi feladat, hogy az elmaradott, passzív és öntudatlan népi tömegeket a nemzeti eszme számára megnyerjék, nemzeti öntudatra ébreszték, hogy megtanítsák őket „a nemzet leckéjére”. Tevékenységük fókuszába a nyelv, a kultúra és a történelem ápolása került. Ennek során az „ébresztők” attól sem riadtak vissza, hogy az eleve hiányzó, de csak szendergőnek vélt nemzeti tudatot maguk gyártotta történelmi mítoszokkal pótolják. Közép- és Kelet-Európa speciális, különleges viszonyai között így született meg és vált történelemformáló erővé a nyelvi-etnikai összetartozás tudata, a nyelvi nacionalizmus.¹⁴ Az irodalomnak ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepe volt, hiszen a történelmi mítoszokkal együtt „*a nemzeti ideológiát helyettesítette, hozzájárult ennek az ideológiának a »kitermeléséhez« ...*”¹⁵

A szlovák papi értelmiség képviselői már a 18. században megtették az első bizonytalan lépéseket afelé, hogy megteremtsék a közös magyar–szlovák múlttól fokozatosan elkülönített szláv–szlovák múlt és történelem „nemzeti látószögét”, s hogy bebizonyítsák: a Pannóniában őshonos „szlovák” népnek is volt saját (a nagymorva birodalomig visszavezethető) államisága. Ez a törekvés Dušan Škvarna szerint az 1820-as évektől oda vezetett, hogy „*jelentősen meggyengült annak tudata is, hogy a szlovákok Magyarország kultúrájának részesei voltak a múltban.*” A magyarországi történelemhez való viszony lazulása (pl. P. J. Šafáriknál) „*olyan érzésekben nyert megfogalmazást, hogy Magyarország történelme nem a szlovákok történelme, és ami még ellentmondásosabb, hogy a szlovákok Magyarországon folyamatosan ezer évig elnyomásban, rabságban éltek...*” Ez a gondolat szerinte „*Štúr követőinél is megtalálható, de a szlovák kultúrában és publicisztikában főleg a XIX. század hatvanas éveitől van jelen.*”¹⁶ Ez a nemzeti tudat erősítését szolgáló és erős történelmi kontinuitást mutató szemlélet a mai szlovák történetírástól és nemzeti ideológiától sem idegen.

3. „Történelmi” vagy „történelem nélküli” nemzet?

Az európai nemzetek kialakulásával kapcsolatban a hazai szakirodalomban két eltérő állásponttal találkozhatunk. Az elterjedtebb megközelítés szerint a modern nemzetek – bizonyos középkori, kora újkori előzményekre támaszkodva – a 18. század második felétől – végétől kezdtek kifermálódni, hasonlóan a modern nemzeti érzéshez, nemzeti tudathoz és ideológiához. A másik felfogás lényegesen nagyobb súlyt helyez a polgári nemzet feudális előzményeire, a régi és az új elemek kontinuitására.¹⁷ A kérdés tehát a szlovákok esetében is az, hogy milyen régi a szlovák nép és nemzet, a „nemzetiségi tudat” és a szlovák államiság? Van-e kontinuitás a mai Szlovákia és Nagymorávia, illetve a feudalizmus kori „nemzetiségi tudat” és a 19. századi nemzeti tudat és ideológia között?

A szlovák történetírásban inkább a második felfogás gyökeresedett meg. Julius Botto és 20. századi követői a nemzetet ha nem is örök, de nagyon régi kategóriának tekintik és a szlovák történelmet a nemzettudat mozgásaként ábrázolják. Eközben erőteljesen kiemelik a régi és a 18. század végétől megjelenő új ideológiai elemek és nemzeti tudattartalmak közötti erős, folytonos kapcsolatot. Ha a koncepciójuk úgy kívánja, kiemelnek és felnagyítanak jelentéktelen vagy még nem is létező mozzanatokot, viszont irrelevánsnak tekintenek abba bele nem illő (de egyébként fontos és lényeges) történelmi elemeket „*A nemzet abszolutizálása, annak csupán etnikai és nyelvi meghatározása ...* – írta bírálólá a közelmúltban Dušan Kováč – *ott merít a nemzettudat vagy a nemzeti küzdelem elemeiből, ahol azok valójában még nem léteztek.*”¹⁸

A hivatalos szlovák álláspont szerint a szlovák történelem a szlovák nép (etnikum) és a mai állami terület történelmével azonos, az etnikum története pedig a mai Szlovákia területén az i. sz. 5–6. századtól kezdve megtelepült szláv törzsek történelmével rokonítható. Következésképpen a „szlovák” etnikum – a honfoglaló magyarokat jóval megelőzte – itt „öslakosként” élt. Itt formálódott egységes egésszé, amely nyelvileg, etnikailag, tudatilag egyaránt világosan különbözött a magyaroktól és a német polgárságtól. Jellemzően retrospektív, a mai viszonyokat a múltba visszavetítő szemléletről és vizsgálati módszerről van tehát szó. Ennek ismeretében már korántsem meglepő, ha feudalizmus kori térképeken mai népek és települések nevét olvassuk mai államuk keretei között.¹⁹

A probléma lényegére tapintott rá R. Chmel amikor azt hangsúlyozta, hogy a szlovákok történetében „*nincs még egy olyan közös, de talán éppen ezért neuralgikus pont, mint amilyen a magyarokhoz és a csehekhez fűződő kapcsolat*”, hiszen „*a magyarokhoz való viszony nemcsak nemzeti sorsunkat alakította, hanem a nemzet tudatát is Századokon át főként azzal léteztünk,*

hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól.”²⁰ Ez az elrugaszkodási szándék áll annak a mítosznak a hátterében is, hogy a szláv népek közé ékként benyomuló magyarok honfoglalásával és államalapító tevékenységével kezdetét vette a magyaroktól régebbi szlovák nemzet „ezeréves elnyomás”-a, mivel számukra ez az idegen állam „évszázados börtön”-t jelentett. Az ún. „közbeékelte nép” egyik legelső variánsát František Palacký fogalmazta meg még az 1830-as években. A magyarok betörése és megtelepedése szerinte a legnagyobb szerencsétlenség volt a szlávok számára, mert lehetetlenné tette egy nagy szláv birodalom létrejöttét. „A magyarok ezen kialakulóban lévő szervezet szívébe hatoltak. Így a „nagy törzsek még alig összefüggő tagjai újból elkülönültek egymástól, mivel hatalmas idegen (azaz magyar) anyag választotta el őket térben is.”²¹ Palacký után több mint 100 évvel Jozef Lettrich angol nyelvű monográfiájában vagy az „Isztorija Csehoszlovákii”-ban még mindig visszacseng ez a felfogás.²²

Peter Sykora egy közelmúltban írott tanulmányában keményen bírálta az – „első szlovák király”-lyal (Samo frank kereskedővel) kezdődő, majd Pribina nyitrai fejedelemmel és Szvatopluk morva uralkodóval folytatódó, és „trencsényi Csák Máté”-n, Thököly Imre „tót király”-on át egészen Jozef Tisoig vezető – „ezeréves nemzet” kontinuitás-mítoszát. A bírálatból a (még Samuel Timon által megalapozott) „közös történelem” gondolatának is kijutott, hiszen szerinte ez is azt sugallja, hogy „történelmünk csak első látásra nincs, valójában csak egy nagyobb kultúrközösség történelmében oldódott fel.”²³

Ennek a gondolatnak egy irodalmilag szép példáját fogalmazta meg az 1930-as évek közepén Rudolf Uhlár. „Világos, hogy történelmünk rokon a magyarokéval – írta. Ezer évig egy államban éltünk velük... Tehát igen gyakran közös ellenség volt a tatár, a török, gyakran Bécs és a császári udvar. Trencsényi Csák Máté, Zrínyi Miklós, Rákóczi csatái közös hősokeket teremnek, közös történelmi és irodalmi hagyományt.”²⁴ Hasonló véleményének adott hangot fél évszázaddal később a kiváló szlovák történész Daniel Rapant, amikor azt hangsúlyozta, hogy a szlovákság államalkotó tevékenysége „nem zárul le Nagymoráviával, még ha ezt követően nem is a saját, hanem az idegen magyar állam javára érvényesül, amelynek a berendezkedéséhez, krisztianizálásához és művelődéséhez, közvetlenül vagy (nagyobbrészt) közvetve... a szlovákok döntő módon hozzájárultak.”²⁵

A szlovák történészek és irodalmárok egy másik része elfogadja a szlovákok „nem történelmi nemzetek” közé való besorolását, de rögtön egy másik kontinuitás-mítoszt teremtenek, az „ezeréves méhecske” mítoszát. Ennek egy korai változatát 1948-ban Alexandr Matuška, az egyik legszebb érett változatát pedig 1969-ben a publicista Vladimír Mináč vetette papírra.²⁶ A 20. század második felére tehát egy apró módosítással a marxista történetírás

és irodalomtudomány az „anyagi javak termelőjét”, a méhecskeként szorgoskodó és építő egyszerű népet tették meg (a királyok története helyett) a szlovák történelmi folytonosság fő hordozójának. A többihez hasonlóan ez a felfogás is védekező jellegű, amelynek a kimondott vagy kimondatlan célja ugyancsak a szlovák történelem és nemzet kiszabadítása a magyar(országi) történelemből.

Végezetül a szlovák szakemberek között olyanok is vannak, akik elfogadják azt, amit az 1840-es években már Ludovit Štúr is hangoztatott: a szlovákok valóban a „nem történelmi nemzetek” közé tartoznak Milan Pišut megfogalmazásában ez úgy szól, hogy mivel Nagymorávia bukása után a szlovák népnek nem volt saját politikai története, történetíróik a szlovákok „történetét” összekapcsolták a többi szláv nép történelmeivel. Daniel Rapant vagy Miroslav Kusý pedig arra helyezte a hangsúlyt, hogy – annak ellenére, hogy a nemzet 1843-ban történő „kinyilvánítása”, a szlovák irodalmi nyelv megteremtése óta már több mint 100 esztendő eltelt – a szlovákság „*még ma is inkább csak egyének összessége, akik... nem alkotnak közösséget*”. A nyelvi homogenizáció „*még ma sem ért véget*”, mert „*még távolról sem fogadta magáévá az egész nemzet (félek kimondani, hogy még csak a nemzet többsége sem)*...”²⁷

A leghatározottabban ez esetben is Peter Sykora fogalmazott, amikor a szlovákok komplexushajlamait bírálva megállapította, hogy ezek abból erednek, hogy „*nincs történelmünk*”, mert „*nem voltak saját királyaink.*” Ezért tehát: „*Teljesen értelmetlen a cseh nemzeti újjászületés mintájára szlovák nemzeti újjászületésről beszélni: A szlovákok nem »újja« születtek a 19. században, hanem akkor születtek meg először. A szlovákok a közép-európai nemzetek »Benjáminka«.*”²⁸

4. „Születés” vagy „újjászületés”?

Joggal vetődhet fel tehát a kérdés, hogy a bolgár, szlovén vagy szlovák stb. történetírás által használt kifejezések (nemzeti ébredés, nemzetek születése vagy újjászületése, nemzeti megújulás vagy megújhódás) pontosan megragadják-e a 18. század végétől az ún. „ébredtők” vezetésével meginduló nyelvi-kulturális folyamatok lényegét és tartalmát? Úgy véljük, hogy ebben a tekintetben is pontosításra van szükség. Dušan Kováčnak is komoly kétségei vannak a „nemzeti ébredés” vagy a „nemzeti újjászületés” – tárgyilag nem korrekt és a tudományos elemzés által már el nem fogadott – fogalmak használatát illetően. A történelmi valóságtól való elrugaszkodáshoz, legendák születéséhez vezethetnek el. Július Bottónál vagy a század közepén A. A. Baníknál – hogy csak ezt a két ismert tudóst említsük – ez úgy jelentkezett, hogy szerintük a nagymorva birodalom bukása után a szlovákok hosszú

aléltságba, mély álomba estek, amelyből „csak a XIV. században kezdtek magukhoz térni, ébredezni pedig csak a XVI. században. Csak 1787-től kezdtek aztán öntudatra ébredni, amikor az emberiség történelmében új korszak következett;...”²⁹ Termékeny kiindulópontnak tűnik Niederhauser Emil megközelítése, miszerint a nagyobb nyugat-európai nemzetek esetében – a 16. századtól meginduló és hosszan elhúzódó nemzettéválási folyamatoknak köszönhetően – „megújulás”-ról vagy „újjászületés”-ről nemigen szokás beszélni. A valamilyen államisággal és rendi intézményekkel rendelkező lengyel, magyar, román, szerb stb. történetírás sem igen használja ezeket a fogalmakat. Annak ellenére, hogy a csehek és a horvátok kivételt jelentenek, „mégis úgy tűnik, hogy ezt a párhuzamot államiság megléte és újjászületés hiánya között meg lehet vonni.”³⁰ Ján Tibenský is úgy ítéli meg, hogy az „újjászületés”-fogalom használatának az az alapja, hogy Anton Bernolák és követői – abból kiindulva, hogy a nagymorva birodalom a szlovák történelem legdicsőbb korszaka volt, amikor a nemzeti kultúrával együtt a nyelv is virágzott – az általuk kodifikált nyelvet nem tartották új irodalmi nyelvnek, hanem „mindig a megújított szlovák nyelvről beszélnek.” Ehhez kapcsolódik az is, hogy Jozef Ignác Bajza az 1780-as évek elején magát öntudatosan már a szlovákok „(fel)ébresztő”-jének (zbuditel) nevezte.³¹

A problémát látszólag bonyolíthatja az „álom” és „ébredés” motívumainak a bekapcsolása. Ezeket ugyanis nemcsak az államisággal nem rendelkező szlovákok, hanem a német és a magyar literátorok, történetírók is előszeretettel használták a 18. század végétől, főleg akkor, amikor a nemzeti nyelv, irodalom, tudomány és kultúra „pallérozását” szorgalmazták, amelyeknek a nemzeti öntudat, a nemzeti érzés felébresztése szempontjából kulcsfontosságú szerepet tulajdonítottak. Ha tehát a régtől fogva meglévőnek gondolt „államnemzet”-nek már nem is kellett újjászületnie, de a „nyelvnemzet”-et annál inkább fel kellett rázni hosszú álmából, szendergéséből. „A hosszú álom gyengít; – így nem csoda, hogy te / Ős haza nem vagy erős százados álmod után!” Így foglalta tömören össze a probléma lényegét a reformkori költő.³² Az ehhez kapcsolódó további kérdés most már az, hogyan nevezték a kortársak azt a Felső-Magyarországon élő szláv népességet, amelynek az ébresztésére Anton Bernolák és az őt követő generációk a 18. század végétől vállalkoztak?

5. Szláv, tót vagy szlovák? Nemzetiség vagy etnikum?

A kérdés annál is jogosabb, mivel a szlovák nép (etnikum), illetve a „nemzetiségi tudat” korai meglétét bizonyítani akaró szlovák történészek nagy súlyt helyeznek bizonyos nemzeti nevekre és elnevezésekre, a nemzeti lét korai előzményeit nyelvészeti érvekkel alátámasztani igyekvő bizonyíté-

kok megtalálására. Ennek során főleg azzal érvelnek, hogy – annak ellenére, hogy a középkori és koraújkori forrásokból hosszú időn át hiányoznak az olyan kifejezések mint „szlovák” (slovak), „Szlovákia” (Slovensko) stb. – a latin nyelvű dokumentumokban sűrűn előforduló „slavus”, „sclavus”, „Sclavonia” stb. megjelölések és származékaik, nem különben a „wind”, „windisch” vagy „tót” kifejezések mögött a szlovákokat kell keresni. Így tehát ezek „szlováknak”, „Szlovákiának” nyugodtan fordíthatók.³³ Peter Ratkoš és több vezető történész állítása szerint ugyanis a nagymorva birodalom bukása „*után a magyar államba betagolódo felső-magyarországi térség soha nem veszítette el alapvető szláv jellegét, vagyis a „mai Szlovákia területét... bizonyítottan szlovák településnek kell tekinteni.*”³⁴ A szlovien – szláv népesség hamarosan szlovák néppé (etnikummá), sőt szlovák „*nemzetiséggé*” formálódott. A cseh hatásra a 15. században megjelenő „slovák”, „slováci” és a „slovenka”, „slovensky” (férfi és női) megjelölések (a német forrásokban: „slowakische Land”) a cseh, morva és lengyel területeken is általánossá váltak a század második felétől. 1526 után tehát – állítja Ján Tibenský – „*Szlovákiának... kifejezett szlovák jellege*” volt már.³⁵

A magyar és a szlovák történészek egy része már a korábbi években is bírálta vagy fenntartásokkal fogadta a fenti álláspont igazát (gondoljunk csak Szűcs Jenő vagy Györffy György írásaira). Legújabbán Vékony Gábor is hangot adott kételyeinek. „*Ha a Slovák népnévalak 1444-ben tűnik fel először – írja –, akkor kevés a valószínűsége annak, hogy a néppé alakulás sokkal régebbi folyamat lenne.*”³⁶ Peter Sykora ebben a kérdésben is kicsit kiélezetten fogalmaz, de újból a lényegre tapint. „*Évszázadokon át csak mint szláv etnikum, vagy talán még pontosabban mint több szláv etnikum léteztünk Észak-Magyarország területén szétszóródva. Valószínű, hogy ezek az etnikumok az egész középkorban nem tudtak arról, hogy egymáshoz tartoznak.*”³⁷ Ezt megerősíteni látszik Szarka László véleménye, amely szerint „*meglehetősen merésznek tűnik annak feltételezése, hogy a mai Szlovákia területén élt szláv népesség körében a szlovák etnikum elkülönülése, s ezzel a szlovák nemzetiség (etnikai – nemzeti közösség) kialakulása a 9. század elején... már befejezett tényé vált volna.*” Ellenkezőleg, még a huszita időkben is inkább a széttagoltság jellemezte a Kárpát-medencei szlávokot, s már csak emiatt sem alakulhatott ki – eltérően a helyi – városi és vármegyei szinttől – a mai Szlovákia egészére kiterjedő regionális etnikai tudat.³⁸ A 18. század vége előtt viszont helyi szinten, a földrajzilag is erősen tagolt kisebb egységek szintjén „*már korábban is létezett egyfajta szlovák etnikai tudat; egészen nyilvánvaló a nyelvi különbözőség is. Olyan össznemzeti tudat azonban még nem volt – írja Dušan Kováč –, amelynek alapján kiépülhetett volna egy nemzetpolitikai program.*”³⁹

Hasonlóképpen nincs egység a „Szlovákia” (Slovensko) elnevezés kérdésében sem. Vannak olyan szlovák történészek, akik a felső-magyarországi szláv régiót (legkésőbb a 11–12. századtól kezdve) Szlovákiának nevezik annak ellenére, hogy a Slovensko megnevezés – egy magyar vélemény szerint – adatolhatóan csak 1685-től fordul elő. (Az etnikai régió értelemben vett használata eszerint csak a 18. században gyökeresedett meg.) Mások a szó mai jelentését Jozef Dobrovskýhoz kötik.⁴⁰ Kiss Gy. Csabához hasonlóan mi is úgy látjuk, hogy a „Slovensko” fogalom egészen az 1830–1840-es évekig nem volt egyértelmű, s csak a nyelvharc kiéleződése és a szlovák nemzeti ideológia körvonalazódása során és után kezdett – a történeti Magyarország (Uhorsko) magyarok lakta területeitől (Madarsko) megkülönböztetésül – területi értelmet is kapni.⁴¹ A jelzett időszakig a „Felvidék” kifejezést sem használták. A reformkori sajtóban annál gyakoribb az Alsó-Magyarországgal szembeállított Felső- (vagy „éjszaki”) Magyarország, illetve az Alfölddel szembehelyezett Felföld megnevezés, hiszen a „*felföld vesz az alföldtől gabonát, bort, marhát, sertést, dohányt.*”⁴²

A reformkori sajtóban tallózva érdekes, sőt egyenesen meglepő, hogy Felső-Magyarország szlovák népességét többnyire még mindig nem szlováknak, hanem szlávoknak vagy tótnak nevezik az 1820–1840-es években a magyar vagy szlovák származású cikkírók. Még egy íráson belül is különféle megjelölések váltogatták egymást: cseho–szlávok, szlavo–magyarok, magyar–szlávok, magyarországi szlávok, Trencsén, Árva, Liptó stb. megyékben lakó szlávok, valamint tótok és szlovákok.⁴³ Ezeken túl a magyarországi tótok és a kárpáti vagy felső-magyarországi szlávok voltak a leggyakrabban előforduló kifejezések a magyarok által írott cikkekben és vitairatokban. Hosszú időn át tehát a „tót” és „szláv” terminusokat – tág értelmezésben – vagy egymás szinonimáiként használták, vagy pedig – szűkebb értelemben – a Drávától délre eső területek (Szlavónia, „Tótország”), illetve Felső-Magyarország államisággal és önkormányzattal nem rendelkező szláv–szlovák népességére alkalmazták.⁴⁴

A korabeli magyarázatok többnyire a hajdani gótok és a magyarországi szlávok, illetőleg szlavónok és szlovákok rokonításából indultak ki. Ehhez a magyar vagy magyar kötődésű szerzők az „alávetési elmélet”-et is hozzákapcsolták, hiszen a „*régi Magyaroknak szokások volt a’ Karpathusi bértzektől fogva egészen a’ földközi tengerig meghódított Sláv gyökér hangzattal élő nemzetségeket Tótoknak... mondani...*”⁴⁵ A szláv vagy kettős kötődésű szerzők viszont a fenti elméletet vitatva a „tót” elnevezés magyarázatát összekapcsolták őshonosságuk, számbeli nagyságuk kihangsúlyozásával, vagy pedig azzal, hogy a „*Szlovákok vagy Tótok; Magyar ország legrégebb lakosai, is a’ néhai hatalmas Morva országnak maradványai*”. Érdekes viszont, hogy amikor nem a „politikum”, hanem a nyelvészet felől közelítettek

a problémához, a „szlovák” megjelöléssel (amely az 1810-es évek végén kezdett feltűnni a magyar sajtóban) nem találkozni, hiszen „*Szlávok; és pedig: a' Tótok (Cséh-Tótok) laknak 35 Vgyékben...*”⁴⁶ Figyelemre méltó, hogy a nyelvharc egyik szlovák származású (evangélikus pap) résztvevője még 1841-ben is arra hivatkozott, hogy „*honunk szlávjai magokat inkább szlávoknak, mint tótoknak neveztetni szeretik, sőt kívánják*”, mert ettől azt remélik, hogy ha – az ekkorra már lenéző, pejoratív töltést is kapó – „tót” szó kivesznc az irodalomból és a közéletből, ezzel együtt eltűnik az a pokoleredetű közmondás is: „*a tót nem ember*”...⁴⁷

Összegezve tehát megállapítható, hogy a szlovák nép (etnikum), „nemzetiség” lehetőleg minél korábbi megjelenését, illetve a szlovák nemzeti lét korai előzményeit csaknem kizárólag nyelvészeti érvekkel alátámasztani igyekvő szlovák érvelés könnyen kikezdhető. Árnyaltabb megközelítés esetén nehezen védhető az az álláspont, amely – annak ellenére, hogy a 18. század végéig – 19. század elejéig nem vagy csak nagyon nehezen volt pontosan megállapítható, hogy a „szláv” kifejezést használó korabeli szerző mikor értett rajta szlávot és mikor szlovákot – a latin és egyéb nyelvű forrásokban szereplő „slavus” terminust következetesen „szlovák”-nak fordítja. Kétségtelen, hogy a „nemzeti” név olyan fontos kategória, amelynek mentén az adott csoport megkülönböztethetővé és elkülöníthetővé válik a többitől. Az elnevezés megjelenése, méginkább egységes és tömeges használata már egymagában is fontos bizonyítéka lehet a csoportegység állapotának, a csoporttal való tudati, ideológiai azonosulás előrehaladottságának. Tény, hogy nemzeti egység közös név nélkül nemigen létezhet. Az is igaz viszont, hogy a kollektív név felbukkanása jóval megelőzheti a „nemzetiség” és a „nemzet” létét. Igazából csak akkor válhat azonosíthatóvá, vagyis az egész csoportot jelölővé, ha történetileg létrejöttek a közös név használatának a legfontosabb anyagi és tudati – ideológiai alapjai. Önmagában tehát a nemzeti név megjelenése a különböző forrásokban nem elégséges bizonyítéka sem az egységes csoport, sem a csoporttudat meglétének. Egyébként is a nyelvészeti érvelés ereje legalább három alapvető tényező együttes meglététől függ: a személy ugyanazt a kategóriát alkalmazza-e magára, mint amelyet rá alkalmaznak az adott kategória hatálya alá tartozó „mi-csoport” tagjai, valamint a más csoporthoz (az „ők-csoport”-hoz) tartozók. A szlovákokhoz hasonlóan más közép-európai kis „kultúrnemzetek”-nél is megfigyelhető, hogy identitásukban sokáig bizonytalanok voltak. Sem az ön- és csoport-meghatározásuk (ha volt ilyen), sem a külső megfigyelők által rájuk alkalmazott megnevezések nem estek egybe. Ráadásul a velük azonos államban élő többségi vagy egyszerűen fejlettebb népesség (magyarok, németek stb.) egyéb alternatív megnevezéseket is használhatott.⁴⁸

JEGYZETEK

1. Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben. 3. Budapest, 1986. 3.
2. Sárkány Oszkár: Magyarok Prágában 1773–1849. Apollo, 1936. V. 237.
3. A Kelet-Közép-Európa elnevezésre a rendkívül gazdag régiótörténeti irodalomból itt lásd csupán Oscar Halecki: A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története. Osiris – Századvég-200. Budapest, 1995. 12–13.
4. Hanák Péter: Közép-Európa, az imaginárius régió. Liget, 89/ősz, 21–22. Kiss Gy. Csaba: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Pesti Szalon, 1993. 5., 28., 97., 129–130. (A továbbiakban: Kiss Gy. Csaba, 1993.)
5. Lubomir Lipták: A szlovákkérdés néhány történelmi aspektusa (1969). Imrich Kružliak: A szlovák dilemma (1988). In.: A szlovákkérdés a XX. században. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996. 471–472., 507. (A továbbiakban: A szlovákkérdés)
6. Sztálin 1913-ból való egy mondatos „klasszikus” definíciója szerint: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közönségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett.” J. V. Sztálin Művei 2. kötet. Szikra, 1949. 32.
7. Lásd például Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Gondolat, 1974. (A továbbiakban: Szűcs, 1974) Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, 1987., Diószegi István: Üllő és kalapács. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991. 7–10., Csepeli György: Nemzet által homályosan. Századvég Kiadó, Bp., 1992. (A továbbiakban: Csepeli, 1992.) Kis Gy. Csaba, 1993. – Már magyar nyelven is olvasható Stéphane Pierré – Caps: Soknemzetiségű világunk c. könyve. Kossuth Kiadó, 1997.
8. Erre vonatkozóan lásd Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés sajátosságai. Tájékoztató, 1982/4. sz. 8–9., Schöpflin György: Nacionalizmus a poszt-kommunista rendszerekben. Világosság, 1991/7–8. sz. 481., Dér Aladár: Politikum és etnikum. Valóság, 1992/9. sz. 33. Az összehasonlító irodalomtörténet köréből lásd pl. Sziklay László: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet néhány elvi kérdéséről. In.: Szomszédainkról. Szépirodalmi, Bp., 1974. 34–38. (A továbbiakban: Sziklay, 1974/1.)
9. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In.: Válogatott tanulmányok. Első kötet. Magvető, Budapest, 1986. 389. (A továbbiakban: Bibó I.)
10. Katus László: Nemzetiségi politika a polgári forradalom előtt. Társadalmi Szemle, 1987/5. sz. 60.
11. Szűcs, 1974. 285–288.
12. Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. Magyar Tudomány, 1988/9. sz. 110.
13. Rudolf Chmel: Előszó. In.: A szlovákkérdés, 9.
14. Erre vonatkozóan lásd: Bibó I., 324., 325–326., 338. Uő.: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In.: Válogatott tanulmányok. Második kötet, 217–218. (A továbbiakban: Bibó II.)

15. Rudolf Chmel: A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának hagyományai és mai helyzete. In.: Két irodalom kapcsolata: Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Madách, Bratislava, 1980. 13.
16. Dušan Škvarna: Nagyságunk és kicsiségünk. (Két indok nélküli sztereotípiáról) In.: Szlovákok az európai történelemben (tanulmányok). Szerkesztette: Molnár Imre. Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány. Budapest, 1994. 38.
17. Bibó István – Szücs Jenőtől eltérően – ez utóbbinak a híve volt. Szerinte a nemzet, mint Európa jellegzetes egysége nem a francia forradalommal született meg, hanem „csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye”. Bibó II., 187.
18. Dušan Kováč: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. sz. 72. (A továbbiakban: Kováč) – Dušan Kováč mellett Peter Sykora is azon kevesek közé tartozik, aki a „rendszerátalakítás utáni” Szlovákiában – a mai szlovák értelmiség felszínes nemzeti tudatát, az új viszonyok között is megőrzött mítoszteremtő képességét bírálva – kísérletet tett arra, hogy a szlovák történelem, illetve a szlovák – magyar történelmi kapcsolatok árnyaltabb és realisztikusabb értelmezését adja. Lásd: Bevezetés a szlovák nemzet mitológiájába. Valóság, 1992/8. sz. (A továbbiakban: Sykora)
19. Ennek „klasszikus” példáit nemcsak a szlovák történészek szolgáltatják, hanem pl. az „Isztorija Csehszlovákii” I. szovjet monográfia szerzői is. A „Csehii i Szlovákia v XVI–XVIII. veke” c. térképen a felső-magyarországi térség vastagított nagybetűkkel „Szlovákia”-ként van feltüntetve, a települések nevei pedig a mai szlovák átírat szerint (Bratislava, Košice stb.). Lásd: Tom I. Pod-red. G. E. Szancsuka i. P. N. Tretyjakova. (Izd.) Akagyemija Nauk SZSZSZ R. Moszkva, 1956. (A továbbiakban: Isztorija I.)
20. Idézi Käfer István: Szlovákok. In.: Együtt élő népek a Kárpát-medencében Auktor Könyvkiadó, Bp., 1994. 104. (A továbbiakban: Együtt élő) Ugyanerre lásd még Rudolf Chmel: szlovák–cseh–magyar kapcsolatok. História, 1991/2–3. sz. 42.
21. Idézi Wagner Ferenc: A szlovák nacionalizmus első korszaka. A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének dolgozatai 1. sz. Budapest, 1940. 25. (A továbbiakban: Wagner)
22. Jozef Lettrich: History of modern Slovakia. Atlantic Press. London, 1956. 16–17. (A továbbiakban: Lettrich) Isztorija I. 59–60.
23. Sykora 113., 115.
24. Rudolf Uhlár: Ady a szlovák irodalomban. Apollo, IV. köt. 1936. II. évf. 161–162.
25. Daniel Rapant: A szlovákok a történelemben. In.: A szlovákkérdés, 393–395.
26. Lásd Sykora 114., Szarka László: A történelmi Magyarország a szlovák történetírás tükrében. Világtörténet, 1992. ősz–tél, 9., (A továbbiakban: Szarka, 1992.)
27. Dejiny slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Osveta, Bratislava, 1962. 145., (A továbbiakban: Dejiny literatúry) D. Rapant: im., 402. Miroslav Kusý: A szlovák jelenség. Uo. 487.
28. Sykora, 177.

29. Anton Augustín Banik: A szlovák konfesszionizmus dialektikus lényege. In.: A szlovákkérdés, 361., Kovác, 72.
30. Niederhauser Emil: A nemzeti megújulás – az ideológiai átrffenet egyik törvényszerűsége Közép- és Délkelet-Európában. Világtörténet, 1985/2. sz. 44. (A továbbiakban: Niederhauser, 1985.)
31. Ján Tibenský: Ideológia slovensky feudálnej národnosti pred národným obrodením. In.: Slováci a ich národný vývin. Vyd. SAV, Bratislava, 1969. 11. (A továbbiakban: Slováci), uő.: Chvály a obrany slovenského národa. Slovenské vydateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1965. 443. (A továbbiakban: Tibenský: Chvály)
32. Vidor Emil: Hosszú álom. Athenaeum, 1840. május 21. Első félev, 41. sz. 650. – Az igen gazdag reformkori magyar sajtóirodalomból lásd még: Tudományos Gyűjtemény, 1827. V. köt., 123. Athenaeum, 1839. szeptember 29. Második félev, 26. sz. 404.
33. Nem célunk a kérdéskör részletes elemzése vagy bírálata. Ehelyett bővebben lásd Peter Ratkoš: Postavenie slovenskej národnosti v stredovekom Uhorsku Ján Tibenský: Ideológia..., im.: In.: Slováci 7–40., ill. 92–113. P. Ratkoš: A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig. Ján Tibenský: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In.: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Akadémiai, 1972. 102–119., ill. 183–184., 192. A továbbiakban: Nemzetiség) Dejiny Slovenska I. Vyd. SAV. Bratislava, 1961. 127., 253. (A továbbiakban: Dejiny I.) Szarka László: A szlovákok története. Bereményi Könyvkiadó, é.n. 16–23. (A továbbiakban: Szarka)
34. Jaroslav Dubnický: A szlovák nemzeti ébredés problémái. Századok, 1963/1. sz. 173. – D. Kováč egyenesen úgy látja, hogy a Kárpátok és a Duna, Tisza által határolt területen az 5. századtól kezdve a szlovák etnikum öslakosként élt! Kováč, 70.
35. Ján Tibenský: A szlovák nemzetiség... In.: Nemzetiség, 183. – A 16. század elejétől Szarka László is megengedhetőnek és használhatónak tartja a „Szlovákia” idézőjeles alakot a szlovák etnikai terület megjelölésére. Szarka, 1992. 12.
36. Vékony Gábor: „... alapított most Swatopluk oly birodalmat”. Viták a morva fejedelemség történetéről. Magyar Tudomány, 1995/12. sz. 1458.
37. Sykora, 115–116.
38. Szarka, 18., 29., 36., 49–50.
39. Kováč, 73.
40. Szarka 73., Jaroslav Šolc: Slovensko v ceskej politike. M. O. Enterprise, 1993. 8. (A továbbiakban: Šolc) – Ján Tibenský szerint a szlovák etnikai területet először Jakub Jakobeus határolta körül 1642-ben. Lásd: Ideológia... Slováci; 96.
41. Kiss Gy. Csaba, 1993. 291., Uő: A szlovákkérdés, 598–599. (Utószó)
42. Közhasznú esmeretek tára a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. (Kiad. Wigand Otto.) 7. köt. Pest, 1833. 573. (A továbbiakban: Közhasznú) A lexikon 4. kötete a következő címszót hozta: „Felföld (magy.) l.: Alföld” Pest, 1832. 451.

43. Bárándy: Magyarismus többféle mániák elleni harcában. Századunk. Negyedik esztendei folyamat, 1841. december 9. 99. sz., 773–774., ua. december 13. 100. sz., 783–784.
44. A „tót” elnevezés magyarázata bővebben lásd dr. Pechány Adolf: A tótokról. Budapest, 1913. (Nemzetiségi ismertető könyvtár III. Szerk.: Szabó Orest) (A továbbiakban: Pechány) 38–40., Bonkáló Sándor dr.: A szlávok. Atheneum R-T., é.n. (1915), 116., Kniezsa István: A szlávok őstörténete. In.: A magyarság és a szlávok. Tanulmányok Szerk. Szekfü Gyula. Franklin, Budapest, 1942. 19–20. (A továbbiakban: A magyarság) Györffy György: István király és műve. Gondolat, 1974. 27., Peter Ratkoš: A szlovák nemzetiség... In.: Nemzetiség, 114.
45. Kossics József: Vannak-e Magyarországban Vandalusok. Tudományos Gyűjtemény, 1827. VI. köt. 75. (A továbbiakban: Tud. Gyűjt.)
46. Rumi Károly: Historiai vizsgálódások... Tud. Gyűjt. 1817. VI. köt. 34. Bitnics prof.: A' Vass és Szala Vármegyei Tótokról. Tud. Gyűjt. 1819. III. köt. 5., Csaplovics János: Etnographiai Értekezés Magyar Országról. Tud. Gyűjt. 1822. III. köt. 52., IV. köt. 18.
47. Koszetz Mátyás: Még valami a magyarországi szlávok magyarosítása s magyarosodása ügyében. In.: Daniel Rapant: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Nákladom spolku Tranoscius v Liptovskom Svätom Mikuláši, 1943. Diel druhý: Dokumenty, 149. (A továbbiakban: Rapant II.)
48. Az elmondottakra bővebben lásd: Csepeli, 1992. 54., 58–59., 113. Uő: Az etnocentrizmus a nemzeti ideológiában. Világosság, 1988/8–9. sz. 541., 543. Orosz István: A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája. In.: A „magyar kérdés”. Akadémiai, 1996. 158–159.